

МИРНІ ЗАСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ

УДК 342.56 (100)

АРТЕМЧУК Д. О.,

здобувач

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ГЕНЕЗА ТА ЕВОЛЮЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ У СВІТІ

Анотація. Статтю присвячено актуальній проблемі історії становлення й розвитку судової влади. Зокрема, увага приділяється історії розвитку розмежування американської та європейської моделей судової влади.

Ключові слова: поділ влади, суд, судова влада, правосуддя, контроль.

Постановка проблеми. Специфічні риси функціонування кожної з гілок державної влади в загальній системі державної влади демократичної, правової та соціальної держави постають з основоположного принципу поділу влади, який був сформульований багато століть тому. Тобто, виокремлюючи в загальній системі державної влади три гілки влади, можна визначити ті функціональні ознаки, які дозволяють говорити про три напрями діяльності кожної з гілок, коли вони функціонують у межах своєї компетенції, забезпечуючи єдність державної влади. У зв'язку із цим особливий інтерес становить питання щодо ролі судової влади, яка дозволяє їй взаємодіяти з двома іншими гілками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність суду та судової влади вже були предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Зокрема, можна згадати фундаментальну монографію В. Скрипнюк «Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти», наукові статті В. Сухоноса (мол.), В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін.

Зрозуміло, що більшість з означених праць мали фундаментальний характер. Проте здебільшого вчених цікавив практичний бік реалізації судової влади. Водночас теоретичні та історичні засади формування й функціонування судової влади залишилися поза їхньою увагою.

Мета статті полягає в дослідженні процесів виникнення судової гілки влади та її розвитку.

Досягнення означеної мети потребує вирішення двох взаємопов'язаних завдань. По-перше, дослідити процеси розвитку теоретичного обґрунтування необхідності судової влади. По-друге, проаналізувати процеси становлення європейської та американської моделей існування судової влади.

Виклад основного матеріалу. Формування третьої гілки влади, яка врівноважувала б свавілля двох інших, стало нагальною потребою внаслідок поширення ідей свободи та природного права. Мова фактично при цьому йде про так звану «врівноважуючу» владу.

Її необхідність блискуче довів один з ідеологів французького лібералізму Б. Констан, який у своєму «Курсі конституційної політики» зазначив: «Поділ влади, яке зазвичай є гарантією свободи, стає небезпечним і спричиняє лиха, коли влада, якій доручено контролювати виконання законів, не має права виступити проти тих законів, які вона вважатиме небезпечними» [1, с. 384].

Фактично філософ виступав з ідеєю влади, яка б контролювала дії законодавчої та виконавчої гілок.

При цьому на роль означеної гілки різними мислителями пропонувалося два органи: державець (глава держави) або ж суди.

Сам Б. Констан вважав, що така «врівноважуюча» влада повинна належати королю, адже коли «державець сприяє створенню законів і коли його згода є необхідною, то недоліки законів не досягають того ступеня, ніж коли законодавчий корпус приймає рішення, які неможливо оскаржити» [1, с. 384]. Виходячи із цього «королівська санкція є необхідною для того, щоб рішення представницьких зборів мали силу закону» [1, с. 383].

Цю ідею цілком поділяє видатний німецький мислитель Г. Гегель, який називав владу державця владою суб'єктивності як «останнього вольового рішення» [2, с. 311].

Проте набагато більше мислителів у ролі «врівноважуючої» (фактично контрольної) влади бачили суди.

Ідея виокремлення судових органів як специфічної системи має багатовікову історію. Ще давньогрецький філософ Аристотель наголошував на існуванні судових органів як однієї з трьох частин державного устрою [3, с. 514–515].

Самостійну роль вбачав у суді автор першого вітчизняного конституційного проекту П. Орлик: «Якщо хтось зі Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи й помсти, проте таке правопорушення – і умисне, і випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом» [4, с. 20–21].

Проте формально основоположником існування незалежної судової влади, на думку більшості дослідників, був Ш. Монтеск'є. Утім аналіз його фундаментальної праці «Про дух законів» свідчить, що сам мислитель жодним чином не вважав судові органи окремою гілкою влади. Зокрема він зазначав: «У кожній державі є три види влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає питанням міжнародного права, і влада виконавча, що відає питанням права цивільного. <...> Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави» [5, с. 290].

Як ми бачимо, з точки зору французького філософа, судова влада є частиною виконавчої.

Саме тому, на нашу думку, основоположниками існування незалежної судової влади були основоположник німецького лібералізму І. Кант та творці США.

Зокрема, німецький філософ виділяв судову владу, яка дає висновок «щодо того, що в цьому випадку відповідає праву» [6, с. 345].

Щодо Монтеск'є, то, на нашу думку, його ідеал державного апарату зводився фактично до трьох складових: парламенту як органу законодавчої влади та короля, який, реалізуючи виконавчу владу, діє здебільшого за межами країни. Щодо дій держави всередині країни, то все, чим вона займається – це правосуддя. Фактично ці ідеї сповідують і прихильники так званої «конституційної держави». Зокрема, один із відомих російських правознавців, аналізуючи фундаментальну працю В. Четверніна «Конституційна держава», наголошує: «Положення книги про роль судів як остаточної гарантії панування права, яка нейтралізує можливі відхилення від права законодавців та дій виконавчої влади, – принциповий та логічний висновок теорії демократичної конституційної держави. Як у цілому в книзі, автор і тут доводить свої міркування до логічного кінця, визначаючи правову державу як «державу суддів». Щоправда, точніше було б говорити про «державу судів», оскільки мова йде не стільки про суддів як соціальну групу, стільки про суди як державному інституті. Теоретичні міркування автора орієнтують на радикальну зміну ролі та місця судів у державному механізмі, перебудову та підвищення російської правосвідомості й культури. Підкреслюючи правоформуючу роль правосуддя, автор робить висновок: у демократичній конституційній державі суд повинен виходити з презумпції юридичності й конституційності законів: проте абсолютно обов'язку підпорядкування закону як такого в суду бути не може, адже його завдання – правосуддя й тлумачення права (с. 126). Також у конституційній юрисдикції суд виступає як творець живого, «динамічного» конституційного права, у якому нові інтерпретації ідеалів, принципів, цінностей «знімають» старі» [7, с. 155].

Щодо американських філософів і політичних діячів, то вони опиралися не лише на ідеї Монтеск'є, на чому більшість мислителів наполягали, а й на звичне шанобливе ставлення до судів, яке було закладене ще в добу залежності американських колоній від Англії. Особливу ж підтримку

ідеям існування незалежної судової влади надали прихильники утворення США як федеративної держави. Зокрема, один із них А. Гамільтон у статті «Федераліст» зазначав: «Під час уважного розгляду становища різних гілок влади стає очевидним, що в уряді, де вони розділені, судова влада в силу своїх функцій завжди є найменш небезпечною для політичних прав, визначених конституцією, оскільки в цієї влади найменші можливості для їх порушення або ущемлення. Президент не лише розподіляє блага, а й тримає меч співтовариства. Законодавча влада не тільки розпоряджається скарбницею, а й встановлює правила, що визначають обов'язки й права кожного громадянина. З іншого ж боку, судова влада не має ніякого впливу ані на меч, ані на скарбницю, не має ані сили, ані багатства суспільства й не може приймати рішень, що тягнуть за собою активні дії. Можна справедливо констатувати, що ця влада не має ні сили, ні волі, а виносить тільки судження й врешті-решт залежить від допомоги виконавчої влади для втілення їх у життя.

Цей неупереджений погляд призводить до деяких важливих висновків. Стає абсолютно ясно, що судова влада слабша з-поміж трьох, вона ніколи не зможе успішно напасти на жодну з двох інших, і потрібно проявити найбільшу турботу, щоб дати їй можливість захиститися від них. Це однаково доводить, що, хоча в окремих випадках суди можуть утискати, від них ніколи не буде виходити загрози свободі народу, поки, як я розумію, судова влада по-справжньому відділена від законодавчої й виконавчої. Я згоден, що про свободу не може бути й мови, якщо судова влада не відділена від законодавчої й виконавчої влади. І це доводить врешті-решт, що якщо свободі нічого побоюватися одинокій судовій владі, то вона має всі підстави боятися союзу судової з будь-якою з двох інших влад, бо всі наслідки цього союзу позначаються у встановленні залежності першої від останньої, незважаючи на номінальний та удаваний поділ; за природної слабкості судової влади вона постійно знаходиться в небезпеці підпорядкування, залякування або впливу рівних їй гілок влади» [8, с. 503–504].

Такі погляди дозволили батькам-засновникам США прийняти Конституцію, у якій закріплювалося (розділ 1 ст. III Конституції США), що «судова влада Сполучених Штатів надається Верховному Суду й тим нижчим судам, що час від часу може встановлювати чи створювати Конгрес» [9, с. 337].

На формування судової влади як влади суддів та судових органів, на нашу думку, вплинуло два чинники. По-перше, особлива роль судових прецедентів в англо-американській правовій сім'ї. По-друге, особлива роль суду як верховного арбітра, що характерно переважно для Сполучених Штатів Америки.

У більшості ж європейських країн існує поділ влади не стільки на законодавчу, виконавчу та судову, скільки на партійну та адміністративну владу. При цьому суд оголошується незалежним і таким, що підпорядковується лише закону, проте він фактично не є владою.

Незалежність же суду означає, що він не підпорядковується ані виконавчій, ані законодавчій владі, ані будь-якій суспільній інституції, крім закону.

Зазвичай традиційно-позитивістське розуміння закону чи права полягає в тому, що воно є засобом у руках держави, за допомогою якого остання підпорядковує собі громадян для загального блага. Водночас суть правового принципу незалежності судової влади полягає в тому, що вона означає підпорядкування не лише пересічних громадян, а й самої держави закону. Мова йде про своєрідну вторинність держави стосовно права, за якою держава замість загальної волі виступає лише як одна з приватних інституцій, яка також може бути небездоганною, а тому є такою, що потребує юридичного нагляду.

Академік НАН України Ю. Шемшученко щодо судової влади свого часу зазначав: «У реформуванні її структури намітилося два шляхи: інтеграційний і дезінтеграційний. Перший передбачає об'єднання всіх судових систем (загальних та арбітражних судів, а також Конституційного Суду України) у єдину систему під егідою Верховного Суду України (американська модель). Другий пов'язаний з існуванням чинних та утворенням нових самостійних спеціалізованих судів (німецька модель). Останній варіант був сприйнятий і Концепцією судово-правової реформи в Україні» [10, с. 107].

У зв'язку з тим, що існування самостійних спеціалізованих судів є характерним для більшості європейських країн, більш вдалою назвою такої моделі була б європейська.

Україна формально сприйняла американський варіант поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, проте фактично віддала перевагу вищезгаданій європейській моделі.

У межах європейської моделі будь-яка спроба суду контролювати державу наштовхується на перепони світоглядного рівня. Зокрема, відомий французький конституціоналіст І. Коннак свого часу зазначав, що у Франції держава наголошує громадянам, що вони втілюють волю більшості, а тому повинні мати необмежені права, адже «з того моменту, коли влада стала втілювати демократичну волю народу, усе те, що обмежує цю владу, визнається антидемократичним» [11, с. 123].

Таким чином, між принципами необмеженості народного суверенітету та поділу влади виникає певне протиріччя. Зокрема, у межах французької правової системи принцип незалежності суду потрапив у залежність від неподільно пануючого принципу народного суверенітету.

Цьому є певне історично-психологічне пояснення: принцип незалежності суду постає з ідеї пріоритету права над державою. У свою чергу останнє було засноване на презумпції недовіри до держави, що погано гармонувало з ідеями Великої французької революції, адже засновники того, що називалося новим справедливим ладом та новою, тобто народною, владою, були схильні повністю довіряти результатам своєї праці. Будь-які ж застережні засоби, що були здатні на конституційно-правовому рівні обмежити

дії нової влади, розглядалися ними як контрреволюція. Саме тому у Франції революційна влада позбавила суди права призупиняти будь-які державні рішення під приводом поділу влади. Правова ж реформа, здійснена Наполеоном I Бонапартом, взагалі обмежила сферу дії судових органів приватними відносинами громадян, виключивши державу з-під судового контролю.

На противагу цьому американська модель не робить виключень для держави. Зокрема, правова система США не передбачає поділу права на публічне й приватне, а тому держава розглядається як приватна особа. Саме тому, розглядаючи, зокрема, кримінальну справу, судді наголошують: «Народ Сполучених Штатів Америки проти...». З іншого боку, система конституційного контролю, яке, зокрема, здійснюється Верховним судом США, дозволяє повністю забезпечити реалізацію прямої дії Конституції США.

Законодавство США не лише зобов'язує органи виконавчої влади публікувати всі адміністративно-правові акти, а й дає американським громадянам право на публічну юридичну інтерпретацію їх правової обґрунтованості. Цим правом, зокрема, активно користуються захисники громадського самоврядування, екологічні організації, спілки споживачів тощо. Саме тому розгляд позовів, які різні інститути громадянського суспільства подають до федеральних органів та уряду США в цілому, виступає як нормальна форма функціонування судової влади, яка відстоює не інтереси держави, а норми права.

І якщо в США склалася своєрідна унія адвокатів та громадянського суспільства, то у Франції виник союз бюрократії й технократії, що посилив владу держави над суспільством.

У цілому Україна не сприйняла американську модель через три причини: по-перше, унаслідок позбавлення судів можливості нав'язувати свою волю органам законодавчої та виконавчої влади за допомогою прецедентів; по-друге, будь-які суперечки про право між органами законодавчої та виконавчої влади вирішують не суди, а глава держави, який фактично бере на себе роль верховного арбітра [12, с. 73]; по-третє, судові органи мають подвійний статус: як орган держави і як орган державної влади [13, с. 289].

Висновки. Таким чином, необхідність існування незалежної судової влади була обґрунтована ще багато століть тому. Водночас під час свого розвитку вона істотним чином модернізувалася, а тому зараз говорити про суд як про владу можна лише в межах американської моделі, де держава розглядається як звичайний учасник процесу правосуддя. У Європі ж суд є незалежним і підпорядковується лише закону, проте, на відміну від США, він не є владою.

Література:

1. Констан де Ребек Б. А. Курс конституционной политики / Б. А. Констан де Ребек ; пер. с фр. И. Ф. Мачина // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 3 : Европа. Америка (XVII–XX вв.). – 1999. – С. 383–387.

2. Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Д. А. Керимова, В. С. Нерсисянца. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
3. Аристотель. *Политика* / Аристотель ; пер. с древнегреч. С. А. Жебелева ; под ред. А. И. Доватура // Аристотель. *Сочинения* : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975–1983. – Т. 4 : Никомахова этика. Большая этика. Политика. Поэтика. – 1983. – С. 375–644.
4. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упоряд. І. О. Кресіна ; ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.
5. *Монтескьє Ш. Л. О духе законов* / Ш. Л. Монтескьє // Монтескьє Ш. Л. *Избранные произведения* / Ш. Л. Монтескьє ; ред. М. П. Баскин. – пер. с франц. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1955. – С. 159–730.
6. Кант И. *Метафизика нравов* / И. Кант ; пер. с нем. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьяна // Кант И. *Сочинения* : в 8 т. / И. Кант. – М. : Чоро, 1994–1994. – Т. 6. – 1994. – С. 224–543.
7. Деев Н. Н. В. А. Четвернин. *Демократическое конституционное государство: введение в теорию* / Н. Н. Деев // *Государство и право*. – 1996. – № 6. – С. 153–155. – Рец. на кн. : Четвернин В. А. *Демократическое конституционное государство: введение в теорию* / В. А. Четвернин. – М. : ИГП РАН, 1993. – 141 с.
8. *Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея* / под общ. ред. и с предисл. Н. Н. Яковлева ; коммент. О. Л. Степановой. – М. : Прогресс-Литера, 1994. – 568 с.
9. Конституції зарубіжних країн : [навч. посібник] / [авт.-упоряд. : В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.] ; ред. В. О. Серьогін. – Х. : ФІНН, 2009. – 664 с.
10. Шемшученко Ю. С. *На перехресті століть. Вибрані праці* / Ю. С. Шемшученко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2010. – 698 с.
11. Connac Y. *Le juste Pouvoir. Essais sur les deux chemins de la democratie* / Y. Connac. – P. : Pluriel, 1983. – 306 p.
12. Сухонос В. В. *Институт главы держави в конституційному праві* / В. В. Сухонос. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
13. Сухонос В. В. *Судова влада: теоретичні проблеми, досвід, перспективи* / В. В. Сухонос (мол.) // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. – 2013. – № 1082. – С. 288–291.

Артемчук Д. А. Генезис и эволюция судебной власти в мире

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме истории становления и развития судебной власти. В частности, уделяется внимание истории развития разграничения американской и европейской моделей судебной власти.

Ключевые слова: разделение властей, суд, судебная власть, правосудие, контроль.

Artemchuk D. The genesis and evolution of the judiciary in the world

Summary. Formation of the third branch of government, which would balance the arbitrariness of the other two, has become imperative with the dissemination of ideas of freedom and natural law. At the same time, in fact we are actually talking about the so-called “balancing”

power. Wherein for the role of this branch there were two bodies offered by various thinkers: the sovereign (head of state) or the courts. However, most thinkers in the role of “balancing” (and, in fact, control) authorities found the courts.

The idea of separation of the judiciary as a specific system has a long. At the same time, the formation of the judiciary as the power of judges, in our opinion, was influenced by two factors. Firstly, there is a special role of judicial precedents in the Anglo-American legal family. Secondly, the special role of the court as the supreme arbiter, which is typical, mostly in USA only.

In most European countries there is a separation of powers which is not much into the legislative, executive and judicial branches, as into the party and administrative authorities. At this point the court is declared independent and such that is subject only to the law, but it is not actually power.

In connection with the case that the existence of independent specialized courts is typical for most of the European countries, more aptly this model would be named as European.

Ukraine formally accepted the American version of the separation of powers into the legislative, executive and judicial powers, but actually prefers the aforementioned European model. In general, Ukraine did not take the American model, for three reasons. Firstly, due to the possibility of depriving the courts to impose its will on legislative and executive power with the help of precedents. In the second place, any disputes on the right between the legislative and executive authorities are decided not by the courts, but by the Head of state, who, in fact, assumes the role of supreme arbiter. Thirdly, the courts have a dual status: a body of the state and a body of public authority.

Key words: separation of powers, court, judiciary, justice, control.